

Michał URUSZCZAK

Uniwersytet Rolniczy im. H. Kołłątaja w Krakowie
Wydział Inżynierii Środowiska i Geodezji
Kraków, Polska
e-mail: m.uruszczak@ur.krakow.pl

WYSPY OBRONNE WYŻYNY KRAKOWSKO-CZĘSTOCHOWSKIEJ I ICH TURYSTYCZNE ZNACZENIE

FORTIFIED ISLANDS OF THE KRAKÓW-CZĘSTOCHOWA UPLAND AND THEIR TOURISTIC SIGNIFICANCE

Słowa kluczowe: Wyżyna Krakowsko-Częstochowska, strażnica, turystyka
Key words: The Kraków-Częstochowa Upland, watchtower, tourism

Streszczenie

Wyżyna Krakowsko-Częstochowska¹ to obszar położony w południowej Polsce, o dużym zróżnicowaniu wysokości względnej. Istniejące na całym terenie Jury wzgórze, swoiste wyspy obronne, stworzyły w przeszłości charakterystyczny militarny trakt o strategicznym znaczeniu, który dzięki swej wyjątkowości krajobrazowej przeistoczył się stopniowo w atrakcyjny szlak turystyczny. Budowle obronne zazwyczaj usytuowane są na wzgórzach, rzadziej na terenach nizinnych. Praca ukazuje zarówno obiekty wykorzystujące swój turystyczny potencjał oraz wskazuje możliwości rozwoju w przypadku miejsc nieznanymi mogących zostać włączonych do Szlaku Orlich Gniazd.

Abstract

The Kraków-Częstochowa Upland (Jura Krakowsko-Częstochowska) is the area situated in southern Poland with great diversity of relative height. Hills located in the whole territory of Jura, kind of fortified islands, created in the past a characteristic military trail with strategic significance which thanks to its landscape uniqueness was gradually transformed into an attractive touristic route. The fortified objects are usually located on the hills and less frequently in the lowlands. The paper shows the objects that take advantage of their touristic potential and also indicates possibilities of development for the places which could be successfully included in the Trail of the Eagles' Nests (in Polish: Szlak Orlich Gniazd).

¹ Autor zastępczo stosuje termin Jura Krakowsko-Częstochowska, gdyż jest on dopuszczony w opracowaniach z zakresu architektury krajobrazu.

WSTĘP, WPROWADZENIE

Wyżyna Krakowsko-Częstochowska, zwana popularnie Jurą, stanowiąca teren badań autora jest obszarem wyjątkowym w skali Polski. Zawsze związana była z polską państwowością. Odkryto tu jedno z najstarszych śladów obecności ludzi i ich osiedlania się na ziemiach polskich (<https://pl.jurapolska.com/pradzieje.php.data> pobrania 28.09.2016). Krajobraz Wyżyny tworzą głównie formy skalne, interesująca i bogata roślinność oraz dzieła rąk ludzkich. Murawy naskalne w rejonie Mstowa czy Gór Gorzkowskich, rozległe połacie lasów w okolicach Olkusza czy Janowa, tereny podmokłe w okolicach Lelowa i pustynia w pobliżu Będowa kontrastują z wzniesieniami, zwieńczonymi skałami. Na ich szczytach wznoszą się zbudowane z miejscowego wapienia warownie (Bogdanowski, 1964, 1994; Guerquin, 1974; Laberschek, 2014; Uruszczak, 2003). Dwa miasta: Kraków i Częstochowa leżące w południowej i północnej części Wyżyny to jednocześnie dwa ważne ośrodki historyczne, kulturowe, naukowe i religijne (Czapliński, 2004). Symbolem jurajskich warowni jest przede wszystkim zamek królewski na Wawelu ale również wyposażony w bastionowe umocnienia klasztor na Jasnej Górze.

Celem pracy jest ukazanie jak przyrodnicze walory konkretnych miejsc Wyżyny były wykorzystane dla obrony państwa polskiego przez budowę za panowania króla Kazimierza Wielkiego różnego typu warowni. Praca ma dokonać przeglądu jurajskich dzieł architektury *militaris* z wykorzystaniem „skalistych wysp” regionu na ówczesnej granicy polsko-czeskiej. Na podstawie kwerendy materiałów źródłowych wykonano między innymi rysunkową i autorską rekonstrukcję wybranych, nieistniejących już budowli. Dokonano przeglądu dzieł militarnych regionu a znajdujących się wśród europejskich systemów obrony terytorialnej do końca II Wojny Światowej. Celem pracy jest też wskazanie dużego potencjału turystycznego Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, porównywalnego z innymi, podobnymi miejscami w Europie. Analizie poddano także wybrane, mniej znane i niewykorzystane turystycznie obiekty na Szlaku Orlich Gniazd.

KRAJOBRAZ JURY KRAKOWSKO-CZĘSTOCHOWSKIEJ

Dzisiejszy obraz Jury Krakowsko-Częstochowskiej związany jest z wydzwignięciem w epoce lodowcowej płyty wapieni jurajskich. Duża ilość jaskiń na tym terenie jest wynikiem erozji krasowej wynikłej z działalności wód. Kilkudziesięciometrowe różnice wysokości względnej powodowały, iż nurt rzek był przeważnie wartki. Przepływająca woda intensywnie żłobiła i rozpuszczała krawędzie skał, co widoczne jest do dzisiaj w różnej formie. Procesy denudacyjne doprowadziły do zniszczenia skał mniej odpornych, co skutkowało utworzeniem rozległych powierzchni zrównań (Myga-Piątek 2008, Rózkowski 2009). Ponad powierzchnię wznoszą się ostańce krasowe zbudowane z bardziej odpornych wapieni górnourajskich. To właśnie one odgrywają dużą rolę w kształtowaniu współczesnej rzeźby jurajskiej i nadają indywidualne rysy krajobrazu. Północną część wyżyny wyróżniają rozległe panoramy

ze skalistymi wzgórzami. W rejonie krakowskim charakterystycznym elementem krajobrazu są zręby i rowy tektoniczne (Gradziński, Gradziński, Michalik, 1994). Występujący na całym obszarze jurajski wapień, stanowił jeden z czołowych atutów regionu pod względem m.in. obronności ale też dostępności surowca do budowy murów obronnych i warowni. Jednocześnie stanowił silny wyróżnik krajobrazowy (Uruszczak, 2003; Myga-Piątek, 2012).

W skład makroregionu Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej wchodzi cztery mezoregiony (Kondradzki, 2009): Garb Tenczyński od południa, dalej sytuowany w stronę północną: Rów Krzeszowicki, Wyżyna Olkuska: wreszcie Wyżyna Częstochowska, która odznacza się stosunkowo rzadką siecią rzeczną. Na płaskim terenie wierzchołki wyróżniają się sterczące grupami lub odosobnione, kilkudziesięciometrowe ostańce wapieni o rozmaitych kształtach, zgrupowane zazwyczaj na wododziałach. Z kolei Wyżyna Olkuska poprzecinana jest w kierunku północ-południe dolinami potoków przybierających postać głębokich jarów o stromych, skalistych zboczach (Pucek, Stróżecki, 1995).

Rów Krzeszowicki, to najmniejszy mezoregion jurajski. Jego dnem płynie rzeka Rudawa, występują tu liczne kamieniołomy, czasami wpływające ujemnie na wygląd miejscowego krajobrazu (Uruszczak, 2014; Uruszczak i in., 2015).

Grzbiet Tenczyński jest wzniesieniem rozciągającym się od doliny Rudawy do wzgórza zamkowego w Rudnie (z zamkiem Tenczyn). Jego przedłużeniem jest pasmo Sowińca w obrębie Lasu Wolskiego w Krakowie, łącznie z warownym wzgórzem, które pod względem fizjonomicznym wieńczy usypany Kopiec Kościuszki. Mezoregion ten, podobnie jak południowa część Wyżyny jest rozcięty na mniejsze doliny przełomowe.

ROZWÓJ SZTUKI OBRONNEJ NA WYŻYNIE KRAKOWSKO-CZĘSTOCHOWSKIEJ

W historii budowy jurajskich form sztuki obronnej można wymienić obiekty prehistoryczne, średniowieczne i nowożytnie.

W każdym okresie wprowadzono konkretne systemy i odmiany umocnień oraz budowli obronnych (ryc. 1, tab. 1). Z okresu prehistorycznego pochodzą dzieła począwszy od epoki kamiennej do początków drugiego tysiąclecia n.e. W miejscowości Mników i Prądnik Korzkiewski wykazano formy obronne uważane za najstarsze w typologii architektury militarnej na terenie Polski. Są to tzw. tarasy skalne, zabezpieczające drewnianym częstokołem czy murem dostęp do jaskiń, a zatem wykorzystujące przyrodnicze warunki obronne formacji skalnych (Bogdanowski, 1964).

Grodziska stanowią następny w systematyce dzieł obronnych zespół jurajskich umocnień, wśród których występuje najczęściej odmiana pierścieniowa sytuowana na szczytach wzgórz (np. Nowa Góra, Imbramowice). Stosowano też wzmocnienie z wałem poprzecznym, czasem podwójnym i nieraz „odcinającym” dostęp do stromego wzgórza czego przykładem jest np. Udórz (Bogdanowski, 1996). Rozwój tego typu osad, rozbudowywanych w wyniku dobudowywania podgrodzi tworzyć mógł wieloboczne zespoły (Fidura, Lis, 1991).

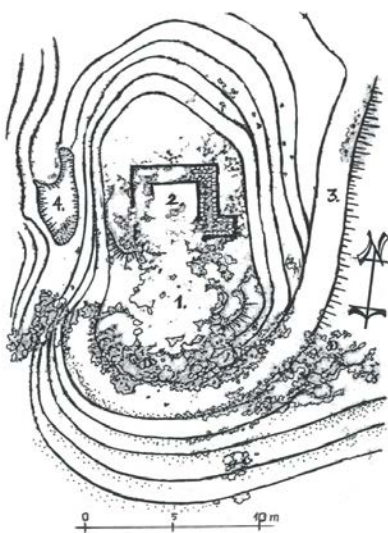

Ryc. 1. Stanowiska obronne Jury Krakowsko-Częstochowskiej.

Źródło: Lis, Fidura, 1990, rys. M. Uruszczak.

Fig. 1. Defence positions of the Kraków-Częstochowa Upland.

Source: Lis, Fidura, 1990, pic. M. Uruszczak.

Ryc. 2. Wieża strażnicza w Dubiu (gmina Krzeszowice)
1 – wapienne wzniesienie wzgórza „Zamczysko”,
2 – ruiny wieży, 3 – droga dojazdowa, 4 – wyrobisko kamienia. Odkrycie obiektu nastąpiło na przełomie XX i XXI w. Źródło: Uruszczak, 2003.

Fig. 2. The watchtower in Dubie (Krzeszowice commune)
1. The calcareous uprising of the hill called “The Castle” (in Polish: “Zamczysko”), 2. The ruins of the tower, 3. Access road, 4. Excavation of stone. The object was discovered at the turn of XX and XXI centuries. Source: Uruszczak, 2003.

Potrzeba budowy licznych warowni na Jurze w czasie panowania Kazimierza Wielkiego wynikała z jej granicznego wówczas położenia i konieczności obrony Krakowa, ówczesnej stolicy państwa. Szacuje się, że w XIV w. jedna czwarta dochodu Królestwa Polskiego przeznaczana była na obronność (Uruszczak, 2003, 2010).

W miarę rozwoju architektury militarnej na przedmiotowym obszarze, dawne systemy włączano do nowego typu warowni, określanego jako wieżowy. Najczęściej kojarzony jest on z malowniczymi zamkami średniowiecznymi (np. Będzin, Lipowiec, Mirów, Bobolice, Morsko, Biały Kościół, Smoleń, Rabsztyn, Ojców, Ostrężnik, Olsztyn, Pieskowa Skała, Siewierz, Tenczyn (Kołodziejski, 1997, 1998, 2006). Pełniły one funkcje punktów obserwacyjnych, czasami miejsc „obrony ostatecznej”. Możliwe jest, że projektowany był kontakt wzrokowy pomiędzy poszczególnymi punktami obrony i przekazywanie sygnałów (np. za pomocą flag) o nadchodzącym zagrożeniu. W tym celu budowano mniejsze ale wysokie obiekty zwane strażnicami lub „wieżami strażniczymi (ryc. 2, 3). Sprzyjały temu wysokie ostańce skalne, na których sytuowano te obiekty (Antoniewicz, 1998; Uruszczak, 2003). Niestety nie dotrwały w swej oryginalnej postaci do naszych czasów. Rycina 3 przedstawia autorską próbę odtworzenia wyglądu jednej z nich. Została ona opracowana w oparciu o badania zarówno z dziedziny archeologii jak i budowy średniowiecznych obiektów militarnych.

Dodatkowym czynnikiem zwiększającym obronność zamków i strażnic jurajskich było położenie w bliskiej odległości od wody. Stanowiła ona skuteczną obronę przed napastnikami. Przykładem tego typu warowni jest m.in. Lelów, Żarnowiec, Pieskowa Skała, Ojców (Uruszczak, 2011).

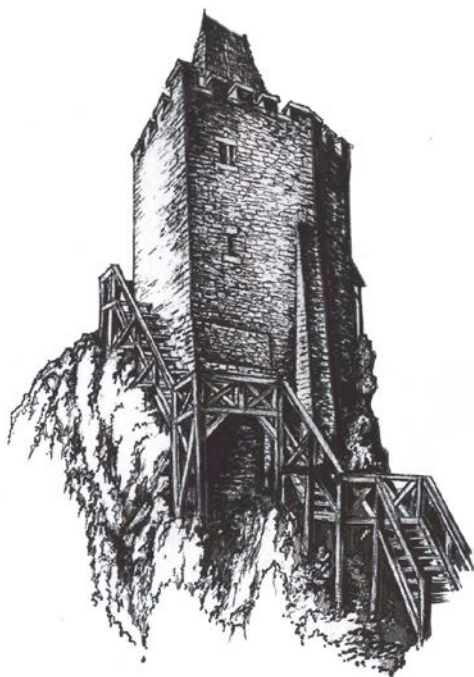
Następny historyczny obronny system określany jest mianem „basztowy”. Był to system stosowany głównie do tworzenia zespołów obronnych miast. Polegał na włączaniu baszt do murów miejskich. Początkowo obiekty te używane były tylko do obrony z użyciem broni ręcznej, później po wprowadzeniu drobnych modyfikacji budowlanych umożliwiały też użycie broni artyleryjskiej (np. Lipowiec, Ogrodzieniec, Siewierz, Tenczyn, Wawel) (Faryna-Paszkiewicz, Omilanowska, Pasieczny, 2001; Kajzer, Kołodziejski, Salm, 2004; Kołodziejski, 1994).

Podobnie jak system basztowy, następujący po nim, nazywany bastejowym bazował na już wcześniej utworzonych, istniejących zamkach. Konfiguracja terenu w wielu przypadkach utrudniała włączenie już istniejących budowli obronnych w obręb tego nowego systemu. Wprowadzano zatem interesujące modyfikacje budowli (np. przebudowywano fragmenty murów aby dołączyć nowe elementy obronne). Ciekawie przedstawia się zamek Tenczyn, łączący układ wieżowy z bastejowym by następnie, w wyniku unowocześnień architektury obronnej, być wzbogacony o kolejny system: bastionowy (Guerquin, 1974).

System bastionowy zaczął się rozwijać w wieku XV, tworząc dużą grupę dzieł obronnych. W Europie ten typ obrony rozpowszechniał się aż do wieku XIX. Tworzony był na planie wieloboku z tzw. kurtynami, czyli ścianami fortyfikacji, z reguły bronionej skrzydłowo. Kurtyna wyposażona była w stanowiska strzeleckie przystosowane do ostrzału przedpola i podstawy ścian (Bogdanowski, 1996). W stosunku do pierwotnych układów wieżowych i basztowych system ten charakteryzowały budynki zdecydowanie niższe, co związane było z użyciem do obrony broni palnej. Dodatkowo otaczano budynki fosą. Idealnie równy w swoich założeniach układ bastionowy, z reguły wymagał płaskiego terenu. W przypadku Jury reprezentowany jest on m.in. przez bastionowe umocnienia klasztoru w Częstochowie czy fortyfikację

w Pilicy. Obiekt ten stopniowo tracąc znaczenie obronne zmienił się w arystokratyczną, wzbogaconą o park rezydencję (Wojnar, Janczykowski, 1987).

Śledząc sztukę obronną widać stałe dążenie do perfekcjonizmu zarówno w umacnianiu, unowocześnianiu konkretnych obiektów jak i otoczenia. Dokładane były nowe elementy, umacniające nie tylko sam obiekt w obrębie jego narysu ale i dalsze otoczenie. Jednocześnie niektóre, przestarzałe zdawałoby się rozwiązania ziemne (wały, doły, fosy) wciąż się sprawdzały w ich obronnej funkcji (Bogdanowski 1993).

Ryc. 3. Strażnica w Przewodziszowicach, próba rekonstrukcji. Obiekt zbudowano na strzelistym ostańcu skalnym o charakterystycznym „wyspowym” wyglądzie. *Źródło:* Uruszczak, 2003.

Fig. 3. The watchtower in Przewodziszowice, attempt of the reconstruction. The object was built on the soaring rocky outlier with characteristic “island” view. *Source:* Uruszczak, 2003.

Po trzecim rozbiórce Polski, Jura Krakowsko-Częstochowska znalazła się pod berłem rosyjskim i austriackim. Władze austriackie na przełomie XVIII i XIX w. podjęły decyzję o fortyfikowaniu miasta Kraków. To dzieło sztuki obronnej ukazuje całe spektrum coraz nowszych rozwiązań militarno-budowlanych. Oglądając poszczególne obiekty „Twierdzy Kraków” widzimy zarówno budowle wyposażone w tzw. blanki (element bardzo charakterystyczny w średniowiecznych zamkach), jak i stalowe wieże i betonowe schrony. Niektóre obiekty pamiętają czasy Napoleona Bonapartê, inne zaś zbudowano na krótko przed wybuchem I wojny światowej.

Jednym z najstarszych dzieł sztuki wojennej w Twierdzy Kraków są tzw. „baszty maksymiliańskie” zbudowane w obrębie bastionowego obwodu ziemnego. Wieża taka, której modelowym przykładem jest Fort św. Benedykta w dzielnicy Podgórze, była skuteczną formą obrony. Po zsunięciu w głąb sieni zwodzonego mostu na rolkach, wiodącego przez fosę do wnętrza, po zamknięciu dużych wrót, przy możliwości użycia ognia ze strzelnic i ganków wieża tego typu bronić się mogła przez długi czas (Guerquin, 1974; Piwowoński, 1986; Bogdanowski, 1993). Obiekt ten zbudowany został na charakterystycznym jurajskim cyplu skalnym, wysuniętym w kierunku północno-wschodnim. Wzgórza jurajskie wykorzystywano też w przypadku umocnień Wawelu i Kopca Kościuszki.

W tym samym czasie dawne warownie bastionowe, takie jak Pilica czy Tenczyn straciły ostatecznie swe militarne znaczenie, stając się pomnikami historii. W Krakowie zaś trwała rozbudowa coraz bardziej nowoczesnych obiektów wojskowej sztuki budowlanej. Udoskonalili się nowy system obrony zwany kleszczowym, który dzieli się na dwie odmiany: kleszczową i kleszczowo-bastionową. Posługuje się trzema elementami: dwuramiennikami tworzącymi narożniki i załamany do wnętrza tzw. „kleszczami”. System ten reprezentują już typowe dla Krakowa forty ziemne jak na przykład Fort Prokocim czy Fort Zielonki.

Wielkość wdrażanych stopniowo nowych odmian i systemów obrony Krakowa na przełomie XIX i XX w. jest tak duża, że praca ta nie jest w stanie tego zagadnienia szczegółowo przedstawić. Autor pragnie zwrócić uwagę, że w każdym okresie militarnego umacniania Jury Krakowsko-Częstochowskiej skutecznie wykorzystywano skaliste, typowe dla regionu wzniesienia. O sprawdzonej w praktyce skuteczności Twierdzy Kraków świadczyć może fakt, iż w czasie I wojny światowej stała się swoistym strategicznym, wojskowym rygłem, który zablokował całe północne skrzydło frontu i uderzenie wojsk rosyjskich (Piwowoński, 1996). Trud tworzenia warownego miasta opłacił się ale był to ostatni ważny sukces militarny w historii obronnego grodu, a później miasta i twierdzy.

Najmłodsze obiekty fortyfikacyjne na Jurze zobaczyć można w Rudawie-Nielepicach, w postaci tzw. ostrogów fortecnych. Jest to przykład elementów obrony w systemie tzw. fortyfikacji rozproszonej z 1944 r. (Bogdanowski, 1993).

Obecne wykorzystanie turystyczne dawnej Twierdzy Kraków jest różne. Znajomość tego zabytku sztuki militarnej w społeczeństwie jest słaba, zaś propozycje oglądania i zwiedzania są rzadko uwzględniane w ofertach turystycznych. Jest to związane z brakiem odpowiedniej infrastruktury ale również ze złym stanem wielu obiektów, od wielu lat czekających na renowacje i zagospodarowanie (Uruszczak i in., 2015).

Tab. 1. Chronologiczne zestawienie historycznych systemów obronnych na obszarze Jury Krakowsko-Częstochowskiej (opr. M. Uruszczak)

Tab. 1. Tab. 1. Chronological register of historical defensive systems at the area of the Kraków-Częstochowa Upland (elab. by M. Uruszczak)

Systemy/ Types of systems	Ścianowy/ Wall-type	Zatokowy/ Bay-type	Wieżowy/ Tower-type	Basztowy/ Dungeon-type	Bastejowy/ Roundel-type	Bastionowy/ Bastion-type	Kleszczowy/ Tenaille-type	Polygonalny/ Polygonal-type	Fortowy żeśrodkowany/ Fort and cenred-type	Fortowy grupowy/ Fort and group-type	Fortyfikacji rozproszonych/ Distracted fortification-type
Okres I	Jaskinia Mników										
Okres II	Grodziska pierścienie: Buczyna Nowa, Góra Płaza, Imbramowice, Grodziska z wałem poprzecznym: Będkowice, Ojców, Piekary	Tyniec, Birów									
XII i XIII w.	Morawica	Złoty Potok, Udórz	Okiennik, Grodzisko, Wawel, Lipowiec, Będzin								
XIV w.	Lelów	Bydlin, Korzkiew	Ryczów, Przewodziszowice, Suliszowice, Mirów, Morsko, Biały Kościół, Smoleń, Rabsztyń, Ostrężnik,	Baszty prostokątne: Będzin, Olkusz, Smoleń, Ostrężnik, Żarnowiec		Tzw. „puntamento”: Bobolice					

XV w.			Olsztyn, Tenczyn, Siewierz								
	Wały ziemne: Bydlin, Mirów, Olkusz			Baszty koliste: Bobolice, Morsko, Ty- niec, Tenczyn, Pieskowa Skała							
XVI w.	Rabsztyn		Ogrodzieniec, Olsztyn, Pieskowa Skała, Mirów		Ziemne i muro- wane: Smoleń, Tenczyn, Siewierz	Szkoła włoska: Lipowiec, Tenczyn Szkoła holenderska:					
XVII w.			Tyniec			Częstochowa, Pilica, Pie- skowa Skała					
XVIII w.	Lipowiec (reduta)		Żarki, Chechło								
XVII- XX w.						Podgórze	m.in. Krzemion- ki, Fortyfi- kacje wokół Krakowa, Wawel	m.,in. Fort "Luneta Warszaw- ska" ,Fort Kościusz- ko, frag- ment północny obwałowo Wawelu, Fot św. Benedykta	m.in.: Fort Zielonki, Fort Skała, Bodzów, Bronowi- ce, Dłubnia,	m.in. Fort Bibice, Bielany, Mydl- niki, Olsza- nica, Pęko- wice, Fort Skotni- ki, fort Winni- ca, Wę- grzce	Fort Biela- ny, Fort Olszanica, Rudawa- Nielepice, Brzezinka, Brzoskwia- nia

PRZYSTOSOWANIE RUIN DO CELÓW TURYSTYCZNYCH

Jednym z głównych problemów związanych z konserwacją ruin stało się ich adaptacja do celów turystycznych (Bogdanowski, 1964, 1997). Zespół budowli na obszarze Jury Krakowsko-Częstochowskiej wymaga w swej całości ogólnego ustalenia kierunku adaptacyjnego. Przykładem przystosowania zabytku dla celów turystycznych, dydaktycznych i naukowych jest ruina zamku biskupów krakowskich w Lipowcu (Guerquin, 1974). Był to jeden z pionierskich w tym zakresie obiektów (<https://pl.geografia.na6/turystyka-i-rekreacja-w-Polsce>, data dostępu 15.05.2016). Został on częściowo odbudowany i przystosowany dla turystów w niedługim czasie po II Wojnie Światowej. Odrestaurowano m.in. drogę dojazdową w jej pierwotnym przebiegu, wprowadzono na podzamczu niewielki pawilon dla turystów, wytrasowano przebieg zwiedzania ruiny, w tym celu tworząc nowe pomosty i przejścia. Do celów dydaktycznych zrekonstruowano bastion, scalono mury obwodowe by przywrócić i ukazać dawne podejście do zamku. Zgodnie z zasadami czytelnego podziału pomiędzy oryginalną substancją a elementami dobudowanymi, wprowadzono widoczną linię graniczną (Bogdanowski, 1964). W podobny sposób zrekonstruowano i udostępniono dla turystyki zamki w Siewierzu, Będzinie, Ojcowie i Ogrodzieńcu (Guerquin, 1974). Obecnie prowadzonych jest równolegle wiele prac związanych z odbudową obiektów warownych na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej; m.in. Bobolice, Korzkiew, Rabsztyn, Tenczyn, Smoleń, Pieskowa Skała. Prace budowlane uniemożliwiają przez długi okres czasu zwiedzanie obiektów, jednak paradoksalnie przyciągają niekiedy turystów ciekawych jak postępuje restauracja budowli. Odbudowa ruin po setkach lat budzi szereg kontrowersji. Niejednokrotnie odtwarzanie zamków takich jak Bobolice i Korzkiew to swoista fantazja służb konserwatorskich jak i inwestorów. Dowodem tego mogą być spory dotyczące kolorystyki i materiałów użytych do pokrycia dachu zamku w Bobolicach (wprowadzona początkowo czerwona dachówka została zmieniona w krótkim czasie na drewniany gont), jak też odbudowa zniszczonych, dawnych stropów drewnianych z użyciem żelbetu, co w przypadku Korzkwi „ostentacyjnie” widoczne jest z zewnątrz. Krajobraz otaczający obiekty przeobraża się m.in. wskutek napływu turystów, wprowadzaniu nowych dróg dojazdowych, parkingów, punktów gastronomicznych, kolorowych paneli reklamowych itp.

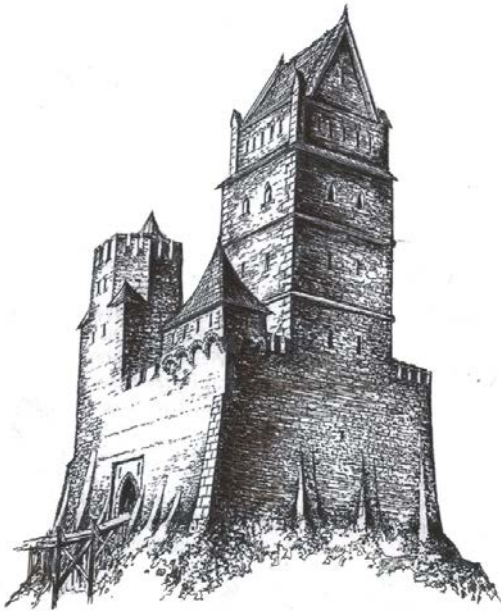
Jeżeli zabytek otacza naturalny krajobraz, konkretny obiekt stać się może swoistą „ikoną” krajobrazową (Richling, Solon, 2011). Takim symbolem atrakcyjności krajobrazu polskiego jest zamek w Pieskowej Skale. Zdecydowanie gorzej przedstawia się sytuacja choćby zamku w Będzinie, otoczonego współczesną tkanką miejską. Niezwykle ważną rzeczą dla rozwoju turystyki jest szeroka oferta usług. Niezbędna jest baza noclegowa, gastronomiczna, miejsca postojowe dla różnego typu pojazdów, campingi, placówki kulturowe, ośrodki sportowe. Wskazane jest też kreowanie szlaków mogących łączyć rozmaite obiekty zabytkowe. W wielu krajach europejskich (Francja, Grecja, Włochy) to właśnie ten czynnik stał się przyczyną skutecznego wzrostu zainteresowania turystycznego konkretnymi regionami. Interesującym pomysłem są francuskie oferty turystyczne: łączenie konkretnych zamków w szlak i oferowanie usług turystycznych (nawet kilkudniowych) dotyczących na przykład zamków nad Loarą,

czy zamków budowanych przez przedstawicieli tzw. herezji albigeńskiej w południowej Francji (Langwedocja), brutalnie stłumionej w XIII w. przez inkwizycję. Heretycy z sekty Katarów chronili się i bronili w zamkach na wysokich wzgórzach (Carcassonne, Montsegur, Minerve, Queribus, Puivert i wielu innych) To one są obecnie obiektem ogromnego zainteresowania turystycznego (Gares, 2006). Ich historia ma niebagatelny wpływ na popularność tych budowli. Grecy z kolei od lat kreują szlaki w oparciu o mity, których akcja rozgrywała się między innymi na Peloponezie. Mity greckie w połączeniu z ruinami antycznych zabytków to ważny czynnik przyciągający turystów na ten półwysep (Bernhard, 1987). W podobny sposób organizuje się wycieczki tematyczne m.in. w Barcelonie i Rzymie. Ogromną popularnością cieszą się zamki na Słowacji, Szwarzwaldzie, czy na Jurze Szwabskiej (https://pl.wikibooks.org/wiki/Podstwy_turystyki/Podstawowe_poj%C4%99cia, data dostępu 10.02.2016)

NIEWYKORZYSTANY POTENCJAŁ ZAPOMNIANYCH ZABYTKÓW SZTUKI OBRONNEJ NA TERENIE JURY KRAKOWSKO-CZĘSTOCHOWSKIEJ

Na tle charakterystycznych, malowniczych, skalistych wysp obronności jurajskiej obiekty położone na terenach zalewowych, zbudowane najczęściej na sztucznie utworzonych wzniesieniach czy kopcach, prezentują się nie tylko znacznie skromniej ale są dla turystów prawie nieznanne. Przykładem jest m.in. gródek stożkowy w Podlesiu, nie wymieniany nawet w atlasach zabytków w Polsce (Faryna-Paszkiwicz, Omilanowska, Pasieczny, 2001), czy rzadko nawet w literaturze przedmiotu wspomniany już zamki w mieście Lelowie i Żarnowcu (Uruszczak, 2009). Z historycznych badań wnioskować należy, iż średniowieczny rozwój Lelowa i Żarnowca wiązał się z jednoczesną budową zamków w tych ośrodkach (ryc. 5). Pod koniec XIV w. utworzono jednolity powiat lełowski-żarnowiecki (Laberschek, 1994). Gródek stożkowy w Podlesiu, położony w sąsiedztwie Lelowa, to relikwiarz znacznie starszych form sztuki obronnej (Kajzer 1993). Wszystkie trzy wymienione obiekty położone pośród mokradł i rzek zbudowano na sztucznie utworzonych kopcach, zaś ich wygląd to była ongiś dosłownie „wyspa obronna” (Bogdanowski, 1964).

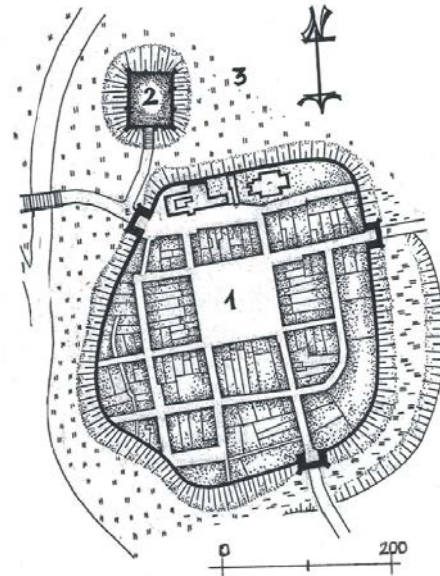
Zamki w Lelowie i Żarnowcu zburzono na przełomie XVIII i XIX w. Zarówno w jednej jak i drugiej osadzie nie pozostał po nich najmniejszy nawet fragment, wystający ponad powierzchnię ziemi (Augustyniak, 1998). Charakterystyczna, majestatyczna „wyspa zamkowa” w Lelowie (rycina 4, 5), po zburzeniu zamku zamieniona została na cmentarz. W Żarnowcu natomiast teren posadowienia zamku, otoczonego fosą stopniowo zarósł roślinnością nadwodną. Ponadto teren podzielono na wiele małych działek. Status jak i stan tych miejsc bardzo utrudnia zwiedzanie, czy rekonstrukcje tych budowli, o których rzadko wspomina się w miejscowościach, z którymi były związane (Uruszczak, 2009). Nasuwa się prosty wniosek: obiekty te nie są brane pod uwagę przez turystów interesujących się Szlakiem Orlich Gniazd. Aktualny brak możliwości odbudowy tych obiektów nie wyklucza jednak podjęcia starań o wykorzystanie ich jako miejsc symbolicznych dla utworzenia placówek muzealnych czy edukacyjnych, promujących konkretne, związane z nimi ośrodki miejskie.

Ryc. 4. Próba odtworzenia wyglądu zamku w Lelowie. Budynek zbudowano na sztucznie utworzonej wyspie otoczonej rozlewiskami rzeki Białki.

Fig. 4. The attempt to recreate the appearance of the castle in Lelów. The building was built on the artificially created island surrounded by the waters of the Białka river.

Źródło/Source: Uruszczak, 2009. s. 236

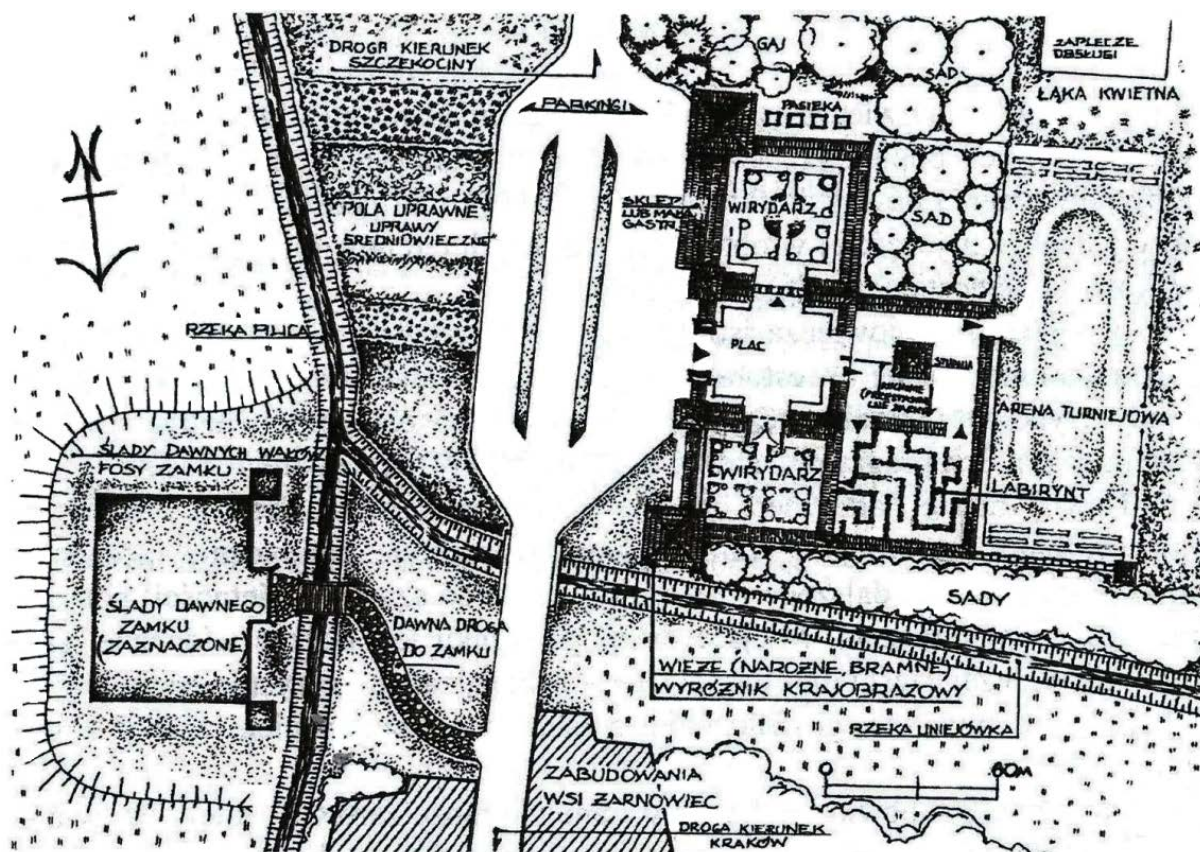
Ryc. 5. Plan historycznego układu miasta Lelowa. Zamek oraz mury otaczające miasto obecnie nie istnieją. 1 – rynek miasta Lelowa, otoczony tkanką miejską, 2 – Zamek w Lelowie usytuowany na kopcu, otoczony terenami podmokłymi – 3.

Fig. 5. The plan of historical arrangement of Lelów city. The castle and the walls surrounding the city do not exist at present. (Uruszczak 2009) 1. The market square of Lelów city surrounded by urban fabric, 2. The castle in Lelów situated on the hill, surrounded by wetlands (3.)

Źródło/Source: Uruszczak, 2009.

Możliwe jest utworzenie ogrodu dydaktycznego w konwencji historycznych założeń średniowiecznych. Ogród tego typu utworzono między innymi w Stanach Zjednoczonych, w stanie Pensylwania. Powstał tam „średniowieczny ogród”, który pełni zarówno rekreacyjną jak i dydaktyczną funkcję. Podczas organizowanych tam zajęć szkoleniowych czy festynów, przewidziane jest uczestnictwo zwiedzających w zajęciach z zielarstwa, uprawie „średniowiecznych roślin”, w pieczeniu chleba według dawnych receptur. Używać można średniowieczne narzędzia i materiały, ubierać dawne stroje. (<https://psu.edu/dept/medieval/publications.html>. data dostępu 14.04.2012)

Podobną aranżację utworzyć można między innymi na terenie Żarnowca w odpowiednim oddaleniu od miejsca posadowienia dawnego zamku (ryc.6). Propozycja tego typu stać by się mogła atrakcją przyciągającą turystów do miejscowości. Jest to tym bardziej uzasadnione, że w Żarnowcu znajduje się Zespół Szkół Rolniczych, Centrum Kształcenia Ustawicznego im. Jana Pawła II (Uruszczak, 2013).

Ryc. 6. Koncepcja ogrodu edukacyjnego w Żarnowcu, w konwencji ogrodu średniowiecznego.

Pierwotny, otoczony wodą zamek obecnie nie istnieje. Źródło: Uruszczak, 2013.

Fig. 6. The concept of an educational garden in Żarnowiec, in medieval style. The original castle surrounded by water does not exist at present. Source: Uruszczak, 2013

PODSUMOWANIE

Wyspowy charakter warowni jurajskich wiąże się z izolowanymi formami skalnych ostańców. Wnioski, jak też postulaty dotyczące zarówno obecnego stanu ich wykorzystania jak i nowych możliwości rozwoju turystyki w obrębie Szlaku Orlich Gniazd przedstawiają się następująco:

1. Jura Krakowsko-Częstochowska od momentu zasiedlania ziem polskich była dostrzegana z racji swego obronnego charakteru jako miejsce korzystne do zamieszkania. Wyspowy charakter ostańców skalnych wynikał z uwarunkowań przyrodniczych a wykorzystywany był w celach obronnych.

2. Bogactwo dzieł sztuki militarnej pozwoliło utworzyć szeroką gamę konkretnych punktów turystycznego szlaku „Orlich Gniazd”, która to nazwa wiąże się z posadowieniem większości obiektów średniowiecznych na wysokich skalistych wzniesieniach. Najbardziej znane oraz dobrze przygotowane do turystyki obiekty to zamek Ogrodzieniec, zamek Lipowiec, zamek w Korzkwi, zamek w Olsztynie, jak też zamek królewski na Wawelu w Krakowie.

3. Szlak Orlich Gniazd ulega przeobrażeniu. Niektóre obiekty są współcześnie odbudowywane (m.in. zamek Bobolice). Możliwości zwiedzania obiektów są coraz

korzystniejsze. W Rabsztynie, Smoleniu i Tenczynie dokonano częściowej rekonstrukcji górnego zamku.

4. Zabytki sztuki militarnej odkrywane są do dziś, np. obiekt w Sułoszowej (Kołodziejski, 1993) czy w Dubiu (Uruszczak, 2003).

5. Szlak Orlich Gniazd wykazuje analogię z niektórymi szlakami o podobnym charakterze, wśród których wyróżnia się szlak herezji albigeńskiej w Langwedocji (Francja), gdzie zamki od lat skutecznie wykorzystywane są turystycznie.

6. Niedostatecznie przystosowane dla potrzeb turystycznych są obecnie (stan na rok 2016) m.in. zamek w Udorzu, strażnice jurajskie (Lutowiec, Przewodzisowice, Suliszowice, Ryczów, Dubie). Również niewystarczająco propagowana jest tzw. „Twierdza Kraków”, której ogniwa czyli austriackie fortyfikacje z okresu zaborów są pozostawione w wielu przypadkach w formie niezabezpieczonej, wręcz niebezpiecznej ruiny.

7. Istnieją potencjalne możliwości dołączania nieznanymi turystycznie obiektów (Podlesie, Lelów, Żarnowiec) np. poprzez kreowanie w ich sąsiedztwie edukacyjnych obiektów związanych z epoką średniowiecza. Autor proponuje m.in. dla Żarnowca „Ogród dydaktyczny w konwencji, średniowiecznych dzieł sztuki ogrodowej” (Uruszczak, 2013: 87-88). W przypadku Lelowa wręcz niezbędne wydaje się oczyszczenie terenu dawnego zamku, jak też elementarne zaznaczenie (choćby w formie tablicy) w tej miejscowości faktu istnienia ongiś na jej terenie tego historycznego obiektu.

LITERATURA

- Antoniewicz M., 1998: Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej, Geneza-Funkcje-Konteksty, Polska Akademia Nauk, oddział w Katowicach, komisja historyczna, Wydawnictwo Szumacher, Kielce.
- Augustyniak J., 1998: Żarnowiec w świetle badań archeologicznych [w:] Żarnowiec, szkice z dziejów, Historia Iagellonica, Kraków: 14-16.
- Bernhard M.L., 1987: Korynt i Argolida, Arkady, Warszawa.
- Bogdanowski J., 1964: Dawna linia obronna Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Problemy konserwacji i adaptacji dla turystyki [w:] Ochrona Zabytków, kwartalnik 4(67)XVII Warszawa: 3-36.
- Bogdanowski J., 1994: Sztuka obronna, wyd. Zarząd Zespołu jurajskich Parków Krajobrazowych, Kraków.
- Bogdanowski J., 1996: Architektura obronna w krajobrazie Polski, wyd. PWN Warszawa-Kraków, s. 177.
- Bogdanowski J., 1997: Dawna Twierdza Kraków. Dziś podstawa systemu zieleni miasta. Teki Krakowskie IV.
- Czapliński K., 2004: Zamki w Polsce, wyd. Videograf II, Katowice.
- Faryna-Paszkiewicz H., Omilanowska M., Pasieczny R., 2001: Leksykon zabytków w Polsce, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gares F., 2006: Cathares et le soufflé de l'heresie occitane [w:] Special Cathares Pyrenees Magazine. Milan Presse malesherbes, Paris

- Gradziński R., Gradziński M., Michalik S., 1994: *Natura i kultura w krajobrazie Jury*, tom III, *Przyroda*, wydano nakładem Zarządu Jurajskich Parków Krajobrazowych.
- Guerquin B., 1974: *Zamki w Polsce*, wyd. Arkady, Warszawa.
- Kajzer L., 1993: *Zamki i społeczeństwo, przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X-XVIII w.*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., 2004: *Leksykon Zamków w Polsce*, wyd. Arkady, Warszawa.
- Kołodziejski S., 1993: *Zamek Skała w Sułoszowej (studium historyczno-konserwatorskie)* Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Krakowie, Kraków.
- Kołodziejski S., 1994: *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, wyd.: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego W Krakowie, Kraków
- Kołodziejski S., 1997: *Z problematyki badań średniowiecznych zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*. „*Archeologia Historica Polona*”, t. 5: 23-36.
- Kołodziejski S., 1998: *Początki zamków na Wyżynie krakowsko-Częstochowskiej*. „*Teki Krakowskie*” t. 7: 13-23.
- Kołodziejski S., 2006: *Średniowieczne budowle obronne na terenie Jury Krakowsko-Częstochowskiej w świetle wyników nowszych badań*, Ojców.
- Kondradzki J., 2009: *Geografia regionalna Polski* wyd. PWN Warszawa.
- Laberschek J., 1994: *Rola średniowiecznego Lelowa jako rezydencji panującego, ośrodka dóbr monarszych i powiatu sądowego*, „*Teki krakowskie*”, 1, Kraków: 56-67.
- Laberschek J., 2014: *Średniowieczne dzieje nadwarciańskiego Mstowa*, wyd. Societas Vistulana, Kraków: 15-17.
- Myga-Piątek U., 2008: *Krajobrazy kulturowe Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Rozważania o przyrodzie, historii, wartościach i zagrożeniach* [w:] *Zarządzanie Krajobrazem Kulturowym*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 10: 337-357.
- Myga-Piątek U., 2012: *Krajobraz kulturowy. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Uniwersytet Śląski, Sosnowiec
- Piwowoński J., 1986: *Mury które broniły Krakowa*, wyd. Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków.
- Pucek K., Stróżecki A., 1995: *Wyżyna Krakowsko-Częstochowska*, wyd. Eko-Graf, Wrocław.
- Richling A., Solon J., 2011: *Ekologia krajobrazu*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Rózkowski J., 2009: *The Upper Jurassic fissured-karst-porous aquifer of the Kraków-Częstochowa Upland* [w:] *Karst of the Częstochowa Upland and of the Eastern Sudetes palaeoenvironments and protection* edited by K.Stefaniuk, Tyc A., Socha P. Sosnowiec-Wrocław, University of Silesia, Zoogical Institute: 161-172.
- Uruszczak M., 2003: *Czternastowieczne wieże strażnicze Jury Krakowsko-Częstochowskiej, w świetle badań nad sztuką obronną w czasach Kazimierza Wielkiego*, tom LV, zeszyt 2.

- Uruszczak M., 2009: Zamki w Lelowie i Żarnowcu, świadkowie rozkwitu i recesji dwóch miast na prawie magdeburskim [w:] *Czasopismo Prawno-Historyczne*, tom LXI-zeszyt 1: 231-240.
- Uruszczak M., 2010: Rola dolin rzecznych w średniowiecznym paśmie obronnym Jury Krakowsko-Częstochowskiej, *Architektura krajobrazu* 1, 2010 (26) Wrocław: 50-54.
- Uruszczak W., 2010: *Historia państwa i prawa polskiego (966-1795)*, tom I, Warszawa: 50.
- Uruszczak M., 2013: Koncepcja ogrodu edukacyjnego w konwencji historycznych założeń średniowiecznych [w:] *Teka komisji architektury i urbanistyki i studiów krajobrazowych*, v. IX/2, Polska Akademia Nauk oddział w Lublinie, Lublin: 80-89.
- Uruszczak M., Myga-Piątek U., Pijanowski J., Przegon W., Nita J., Szczepańska M. Kwoczyńska, B. Dudzińska, Koziara Z., 2015: *Planowanie krajobrazu a rozwój regionalny. Architektura krajobrazu w polityce rozwoju regionalnego w Polsce*, monografia, wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie, Kraków.
- Uruszczak M., 2014: Degradacja środowiska i krajobrazu w wyniku eksploatacji kopalni odkrywkowych na przykładzie gminy Krzeszowice [w:] *Współczesne uwarunkowania gospodarowania przestrzenią-szanse i zagrożenia dla zrównoważonego rozwoju. Organizacja gospodarowania przestrzenią* (red.): A. Maciejewska. *Gospodarka Przestrzenna*, t. Y. Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej: 143-158.
- Wojnar B., Janczykowski J., 1987: *Pilica, wstępna dokumentacja historyczna założenia parkowego w Pilicy*, wykonana na zlecenie Pracowni Konserwacji Zabytków, Oddział w Krakowie, Kraków: 12-20.
- Zamki i inne warownie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej [rekonstrukcje i rzuty obiektów: Zygmunt Lis, tekst i red. Jolanta Fidura]. Częstochowa 1990.

ŹRÓDŁA ELEKTRONICZNE

<https://pl.jura.polska.com/pradzieje.php>.data pobr. 28.09.2016).

https://pl.wikibooks.org/wiki/Podstawy_turystyki/Podstawowe_poj%C4%99cia [data dostępu 10.02.2016].

<https://pl.geografia.na6/turystyka-i-rekreacja-w-Polsce>, [data dostępu 15.05.2016].

<https://psu.edu/dept/medieval/publications.html> [data dostępu 14.04.2012].